

Auke van der Woud

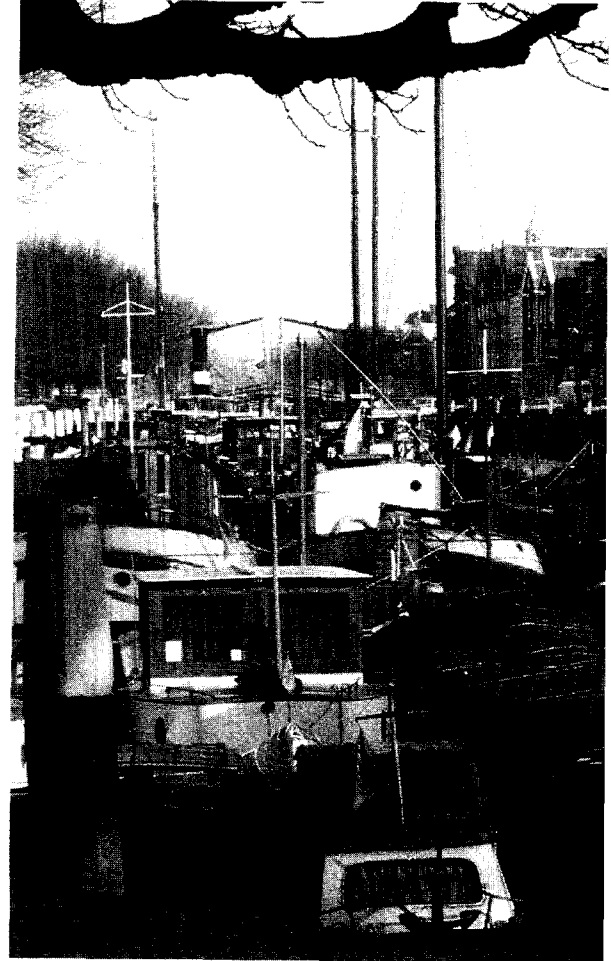
Een monumentale t

▲ Timpaan van het 18e-eeuwse patriciërshuis 'Het Beverschaep' aan de Korte Engelenburgkade te Dordrecht, waarop – aan weerszijden van de familiewapens een bever en een schaap zijn afgebeeld. Boven de deur ziet men een triton en een zeemeermin.

Dit artikel dateert grotendeels uit de zomer van 1987, toen de Rijksdienst voor de Monumentenzorg de auteur vroeg een advies te schrijven voor een eventuele deelname van de Rijksdienst aan de tentoonstelling Nederland Nu Als Ontwerp, die in september van dat jaar in de Beurs van Berlage werd gehouden en die de ruimtelijke ontwikkeling van Nederland tot het jaar 2050 verkende. Eind 1987 verdedigde Van der Woud tijdens zijn promotie de stelling 'De toekomst van de monumentenzorg ligt op het terrein van de ruimtelijke ordening. Een afzonderlijke paragraaf over "het monument" in de Vierde Nota over de Ruimtelijke Ordening is daarom gewenst'. Dat deze Nota in haar vierde deel (december 1988) de monumentenzorg een breder werkterrein lijkt te bieden, was aanleiding om het stuk uit 1987 voor de nu noodzakelijke verdere gedachtenbepaling weer even naar voren te halen. Het is in enkele details aangepast aan de actualiteit van de Vierde Nota.

De auteur is verbonden aan het Kunsthistorisch Instituut van de R.U. Groningen, en is lid van de Monumentenraad.

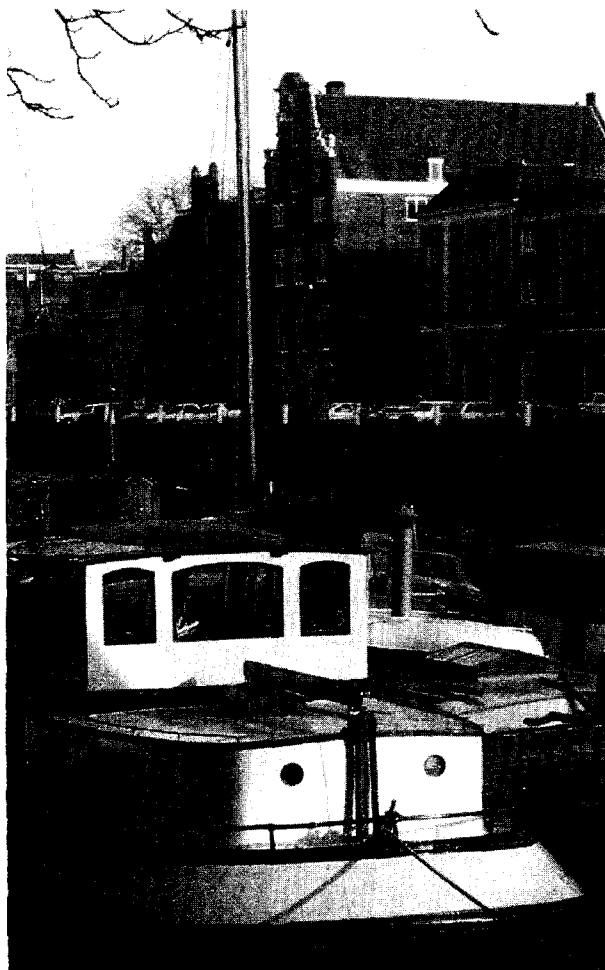
oekomst

Het veld waarin de monumentenzorg werkzaam is, is zeer in beweging. Vandaag de dag is er geen enkele eenheid in restauratie-opvattingen en in de meningen over wat wel of niet met monumenten gedaan mag worden en de problematiek van de financiering van het monumentenbestand is groter dan ooit. Waarschijnlijk zijn al deze kwesties alleen in kwantitatief opzicht moeilijker dan voorheen, want bijvoorbeeld strijd over hoe gerestaureerd moet worden is geen recent fenomeen. Er is echter sinds korte tijd een nieuw probleem dat een veel meer kwalitatief karakter heeft en dat de toekomst van de monumentenzorg betreft. De belangrijkste aanleidingen om over die toekomst na te denken zijn de nieuwe Monumentenwet, het landelijke Monumenten Inventarisatie Project, dat de architectuur en de stedenbouw van de periode 1850-1940 registreert, en bepaalde onderdelen van de Vierde Nota over de Ruimtelijke Ordening.

In het huidige dynamische veld heeft de institutionele monumentenzorg (hierna Monumentenzorg genoemd) vermoedelijk twee mogelijkheden: een defensief beleid voeren dat mikt op zoveel mogelijk beperking van de schade of een beleid ontwerpen dat de veranderingen nieuwsgierig volgt en zelfs mede richting geeft. Elke insider weet dat het speurwerk in het kader van het 'MIP' binnen enkele jaren een zondvloed van interessante tot kwalitatief belangrijke gebouwen gaat opleveren. Daar komt bij dat sinds een paar jaar de Monumentenraad en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg studeren op de mogelijkheden van de categorie 'stedenbouwkundig monument' (die iets anders is dan die van beschermd stad- en dorpsgezicht). Het is duidelijk dat bij ongewijzigd beleid het aantal monumenten zo zal gaan toenemen, dat er een tijd zal komen dat het grootste deel van Nederland onder de Monumentenwet valt.

Stedenbouwkundig monument

Dit vooruitzicht is evident onzinnig, maar dat betekent derhalve ook dat de toekomst van de Monumentenzorg niet gelegen kan zijn in het voortdurend uitbreiden van het aantal beschermenswaardige objecten: die aanpak hoort bij het genoemde defensieve beleid. De toekomst van de Monumentenzorg ligt in haar integratie met de andere instrumenten en taken van bestuur die zich met de ruimtelijke inrichting en de transformatie van Nederland bezighouden. Met andere woorden: de toekomst van de Monumentenzorg is dat zij zichzelf transformeert.

▲ Wordt de Dordtse Kuipershaven ooit nog museumhaven?

►
Hoekhuis
Korte Engelenburgkade-
Lange Geldersekade
te Dordrecht.

Nu gaat het niet om de transformatie op zichzelf, de werkelijke inzet is dat de monumentenzorg in de komende eeuw niet minder of evenveel betekent als nu het geval is, maar meer. Dat de exclusieve concentratie op de uitdijende voorraad architectonische monumenten de integratie van de Monumentenzorg dichterbij kan brengen mag wel worden uitgesloten. De belangstelling voor het hogere schaalniveau van de stedenbouw biedt betere mogelijkheden, maar daarvoor is dan wel wat nodig. Immers, wat de bescherming van het architectonisch object betreft mag de Monumentenzorg dan sinds de negentiende eeuw een respectabele status hebben opgebouwd, het is nog maar de vraag of deze geschiedenis zich op het gebied van het stedenbouwkundig monument zal herhalen.

Vooralsnog wijzen de tekenen op een moeizame start. Anders dan rond 1875 het geval was met het architectonische monument is de definitie van het stedenbouwkundige monument vandaag de dag nog volstrekt onhelder en mag het daardoor nog lang niet hopen op een groeiend politiek en maatschappelijk draagvlak. Met de steun van de wet en de reglementen is aanwijzing en bescherming van stedenbouwkundige monumenten zeker wel voorstelbaar, maar het gevaar is niet denkbeeldig dat de zin daarvan op weinig begrip van het publiek zal kunnen rekenen. Aldus zou de betekenis van de Monumentenzorg in de toekomst eerder kleiner worden dan groter. Politieke en maat-

▼
Gerestaureerde
achtergevels Voorstraat,
Dordrecht.

schappelijke steun zijn voor een levende Monumentenzorg onontbeerlijk.

Hoe kan nu worden voorkomen dat de Monumentenzorg, al of niet getransformeerd, met het stedenbouwkundig monument als bestuurlijke sluitpost zal gaan fungeren? Het lijkt daarvoor aangezien dat zij vanuit de periferie waar zij zich bevindt, het centrum van de besluitvorming opzoekt. Het is daarom noodzakelijk de smalle basis te verbreden waarop het stedenbouwkundig monument, hoe vaag en wankel momenteel ook, nog ex-

clusief op rust: het inzicht van de architectuurhistorici en de architecten/stedenbouwkundigen. In het centrum van de besluitvorming omtrent de inrichting van de ruimte spelen de meningen van deze beroepsgroepen als het er om spant traditioneel geen belangrijke rol, alleen al hierom is verbreding wenselijk.

Naast deze pragmatische reden is er echter ook een inhoudelijke: ruimtelijke ordening hangt per definitie zeer nauw samen met de orde die een maatschappij heeft of die ze zich wenst – gebouwen of ruimtelijke inrichtingen kunnen wat dat betreft zeer mededeelzaam zijn. Het is de taak van de Monumentenzorg daaromtrent onderzoek te doen of te stimuleren en daarna de verantwoordelijke instanties te confronteren met het feit dat een aangewezen stedenbouwkundig monument niet een monument is omdat het gestalte geeft aan de sentimenten van twee of drie beroepsgroepen, maar omdat het een **maatschappelijk** monument is.

Dit raakt het wezen van de transformatie van de Monumentenzorg: de ontwikkeling ervan op weg naar de volgende eeuw is een proces van stijgende inhoudelijke complexiteit, opgevat als stijgende inhoudelijke rijkdom, verkregen door de deelname en integratie van een stijgend aantal disciplines.

Vierde Nota

De Vierde Nota over de Ruimtelijke Ordening, die een ontwikkeling voorziet naar de eerste decennia van de 21ste eeuw, biedt de mogelijkheid om dit proces van verandering op te nemen in een brede stroom van handelingen en beslissingen op het terrein van de ruimtelijke inrichting. Een sleutelbegrip waar het in deze Nota om gaat is dat van de 'ruimtelijke kwaliteit'. Tal van instanties die in de ruimtelijke ordening werkzaam zijn, zullen een antwoord moeten formuleren op de vraag hoe die kwaliteit er uit kan

zien, en hoe deze door middel van ruimtelijke vormgeving bereikt kan worden.

In het eerste deel van de Nota had de regering aan de Monumentenzorg een weinig interessante rol toebedeeld, die in hoofdzaak bestond uit het kanaliseren van geld naar stadsvernieuwingsprojecten en toeristische 'speerpuntfuncties'. Kort geleden bood de regering de Tweede Kamer het vierde deel van de Nota aan, de wettelijk voorgeschreven revisis van een dergelijk beleidsstuk nadat alle inspraakorganen zijn gehoord, waaronder ook de Monumentenraad zich had geschaard. De regering is in haar uiteindelijke beslissing over de taak van de Monumentenzorg heel wat uitgebreider en specifiek. 'De regering benadrukt dat het doel en de werkwijze van monumentenzorg mede inhoud geven aan het streven naar ruimtelijke kwaliteit. Voorop staat daarbij de belevingswaarde. Monumenten dragen niet alleen bij aan de schoonheid, maar bieden ook de mogelijkheid het verleden te beleven.

Daarnaast is ook het maatschappelijk nut, zowel de gebruiks- als de toekomstwaarde, van belang. Daarbij gaat het niet alleen om stedelijke monumenten, maar ook om monumenten in het landelijk gebied. Dat maatschappelijk nut heeft enerzijds betrekking op toeristisch-recreatieve mogelijkheden, anderzijds is daarbij ook van belang de betekenis van historische waarden voor het scheppen van een hoogwaardig vestigingsklimaat, (maar) de regering onderschrijft het standpunt dat het beschermen van cultuurhistorische waarden bij de monumentenzorg voorop moet blijven staan'.¹

De Monumentenzorg staat voor een tweesprong. Kan zij slechts spreken over een ruimtelijke kwaliteit die **was** en die behouden moet worden, of zal zij kunnen spreken over een kwaliteit die **zal worden**? Het is evident dat de eerste optie de defensieve is, die de Monumentenzorg – binnen het kader van de ruimtelijke ordening – outsider zal laten blijven, een instantie die in de ruimtelijke planning gewoonlijk absent is. De andere mogelijkheid biedt haar echter de kans om in het ruimtelijk beleid een gewaardeerde gesprekspartner te worden.

Wederom vertoont zich hier de noodzaak dat zij haar professionele basis verbreedt: de vraag of ruimtelijke kwaliteit aanwezig is mag niet uitsluitend afhangen van de geloofwaardigheid van enkele gespecialiseerde historici, geografen en ontwerpers. Ruimtelijke kwaliteit is een uitermate complex begrip. De Monumentenzorg moet zich ervoor hoeden daarop al te haastig een traditioneel, en-

kelvoudig antwoord te geven – ze kan echter wel het voornemen uitspreken zich voor de definiëring medeverantwoordelijk te willen maken. Ook deze intentie maakt deel uit – zelfs in zwaarwegende mate – van de transformatie van de Monumentenzorg: alleen als zij wil veranderen kan zij in de toekomstige ruimtelijke ordening een rol van betekenis spelen.

Hoe zal deze rol eruit zien? Dat is moeilijk te voorspellen, want het gaat niet alleen om een zaak van de Monumentenzorg zelf maar ook om die van de andere partners. Integratie eist wederzijdse aanpassing.

Strategie

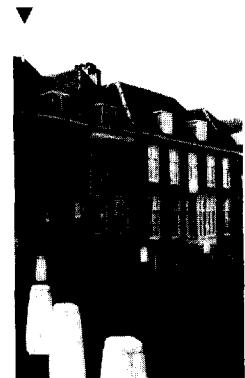
Alvorens enkele elementen te noemen die de Monumentenzorg zou kunnen gaan inbrengen nog een enkel woord over de noodzaak daarvoor ook een strategie te ontwerpen. Te denken valt aan het voorbeeld van de milieubeweging, die zich in de jaren zeventig in zeer korte tijd heeft ontwikkeld van een boterzachte pressiegroep naar een beweging die prominent vertegenwoordigd is in de overheden, en die zowel respectabele commerciële als hoog gewaardeerde non-profit toepassingen heeft gegenereerd.

Het lijkt geen twijfel dat de zorg voor een goed natuurlijk milieu niet gelijk gesteld kan worden met die voor de ontworpen omgeving – natuur en cultuur leven sinds het paradijs in een eigenaardige haat-liefde verhouding. Toch valt hier iets te leren: het kan een stimulans zijn te beseffen dat het milieubelang, in zijn onstuitbare opmars, in de ruimtelijke ordening een positie verworven heeft die niet meer weg te denken is. Ook die transformatie was het gevolg van inhoudelijke verbreding. Het bleek aantoonbaar dat het kwijnen van een diersoort niet een tegenslag was voor enkele natuurliefhebbers maar een zaak van het algemeen belang.

Terug naar de bijdrage van de toekomstige Monumentenzorg aan de ruimtelijke ordening. Wie verbreding van zijn basis zoekt om daarmee binnen de ruimtelijke ordening beter te kunnen functioneren, zal er goed aan doen om zich in ieder geval grondig te verstaan met de participanten die de huidige ruimtelijke ordening nu kent, de economen, demografen, geografen, vertegenwoordigers van overheid en bedrijfsleven, deskundigen op het terrein van verkeer en waterstaat, van landbouw en veeteelt etc. Wat moeten die oriëntaties opleveren?

Het is voorlopig beter de vraag te

Achterzijde gevels
Korte Engelenburgkade
te Dordrecht.

Achterzijde gevels Grote Kerkbuurt te Dordrecht.

stellen wat ze kunnen opleveren: rijke complexe kennis van de ruimtelijke objecten – gebouwen, verkavelingen, wegen, profielen, waterstanden, kaarten. Deze objecten blijven vitaal verbonden met de aard en het wezen van de Monumentenzorg: zonder ruimtelijke objecten is er geen Monumentenzorg. Met andere woorden, de definitie van ruimtelijke kwaliteit begint in de Monumentenzorg met de nauwkeurige definitie van de kwaliteit der objecten die de ruimte constitueren.

De noodzaak van een programma

Nu is het vaststellen van kwaliteit een van de moeilijkste dingen van het leven, want kwaliteit is de ongreepbaarheid zelve. Wordt de kwestie niet helemaal onbeheersbaar als we het ook nog gaan hebben over kwaliteit in de ruimtelijke orde, een orde die zelf ook nogal onvaste contouren heeft – althans volgens de definitie ervan die ik ooit in ander verband heb voorgesteld: ‘De gangbare term van de beroepsgroepen die zich met de ruimte van stad en lang bezighouden, “ruimtelijke inrichting”, is voor dit betoog niet altijd adequaat. Ruimtelijke

In de zaal van het Dordtse Hof werd in 1512 de Statenvergadering gehouden.

orde is een meer abstract begrip met analogieën als kosmische orde, sociale orde, economische orde, juridische orde. Het veronderstelt een innerlijke samenhang, een zekere bouw – of die nu bewust door de mens veroorzaakt is of niet. Deze orde kan zo complex van aard zijn dat ze paradoxaal of zelfs chaotisch en onbegrijpelijk schijnt.

De ruimtelijke inrichting kan aldus een onderdeel zijn van de ruimtelijke orde – een materieel, stoffelijk onderdeel. De orde zelf is echter meer dan alleen materieel en omvat naast de door de mens vervaardigde elementen zoals de bruggen, het polderpeil, de steden, de zeekeringen, ook het ongevormde, het gegroeide, naast het opgebouwde ook het verval, naast het meet- en weegbare ook de relatieve betrekking tussen ruimte en tijd, snelheid en traagheid, mobiliteit en stagnatie. Ook het denken en handelen met betrekking tot de inrichting van de ruimte kan bij deze ruimtelijke orde horen, zoals ook een juridische handeling tot de juridische orde kan behoren – of die kan verstoren’.

Deze ruimtelijke orde is dus een uitermate complexe orde, zowel in het verleden als in het heden, alsook in de toekomst. In het algemeen wordt aangenomen dat het verleden overzichtelijker is dan de toekomst omdat datgene wat gebeurd is, feitelijk gerangschikt kan worden. Het beeld van het verleden zal echter, evenals het beeld van de toekomst, steeds opnieuw intellectueel **ontworpen** moeten worden, zonder een intellectueel concept resteert slechts onbegrijpelijke chaos.

Indien nu het programma voor de toekomst van de Monumentenzorg er in zou slagen de complexiteit (eventueel de onbegrijpelijkheid) van het verleden aan de orde te stellen, dan slaat het twee vliegen in een klap. Ten eerste geeft het in zijn reflectie op het verleden, commentaar op de toekomstvoorspellingen die door de discussie omtrent de Vierde Nota (en haar opvolgers) worden gegenereerd. Ten tweede toont het aan dat Monumentenzorg op een heel andere wijze geïnteresseerd is in de ruimtelijke ordening dan in het verleden: ze wenst zich blijkbaar niet meer te profileren als een instelling die hoofdzakelijk oude mooie kerken conserveert.

Conserveren van contrasten

Het problematiseren van het verleden zou, schematisch voorgesteld, kunnen plaatsvinden aan de hand van een model waarin de transformatie van de

ruimtelijke orde wordt voorgesteld als een energetisch proces. Bijvoorbeeld: het beginpunt van het proces ligt rond het jaar 1800 (toen Nederland er globaal uitzag zoals in de zeventiende of zestiende eeuw en nog vroeger). Na 1850 wordt aan het proces energie toegevoerd waardoor allerlei transformaties plaatsvinden, tot op de dag van vandaag, met steeds omvangrijker en complexer gevolgen. Deze veranderingen kunnen worden ondergebracht in vier verwante, in elkaar overgaande energetische processen: 1. licht, 2. warmte, 3. mobiliteit, 4. produktiviteit.

Wat deze punten concreet kunnen inhouden, heb ik voor een deel in mijn opus **Het Lege Land** onder woorden gebracht. Het komt er in een paar zinnen op neer dat Nederland in de vorige eeuw na zonsondergang grotendeels in het duister gehuld was, dat energie voor verwarming schaars en duur was (zichtbaar in de toenmalige kledij en architectuur), dat de mobiliteit buiten de eigen woonplaats zeer gering was, de produktiviteit laag – en dat deze zaken om uiteenlopende redenen veranderden in de richting van meer licht, meer warmte, maar beweging en produktiviteit, en bovendien: dat deze processen in veranderingen in de ruimtelijke orde aanwijsbaar waren, en deels nog steeds zijn.

Waarom zo'n model van energetische processen? Het model is slechts beeldspraak, een retorisch hulpmiddelje dat beeldend en bevattelijk is en interessante beelden oproept voor de Monumentenzorg van morgen die aan haar transformatie bezig is. De Monumentenzorg zou, op weg naar haar toekomst, de ruimtelijke kwaliteit kunnen trachten te zoeken in bovengenoemde vier categorieën door daarin de kwaliteiten te expliciteren van 1. het duister, 2. de kou, 3. de traagheid en de stagnatie, 4. de onproduktiviteit.

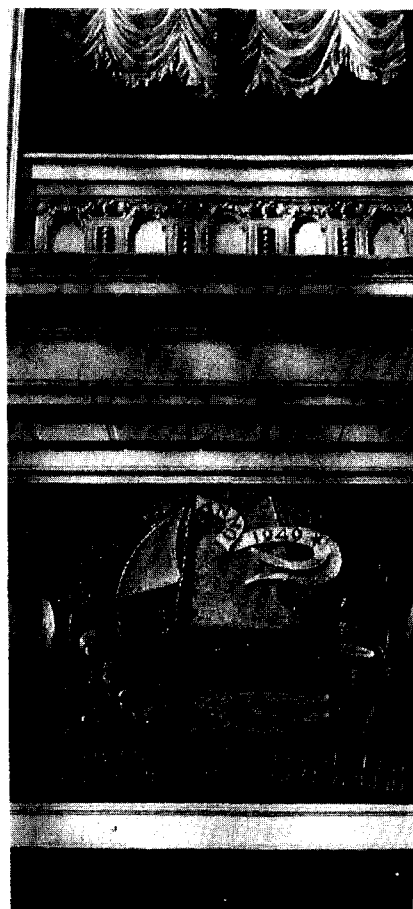
Dit voorstel is geenszins een oproep tot institutioneel obscurantisme of romantiek. Het is gebaseerd op de traditie die de huidige Monumentenzorg nu al ruim een eeuw heeft, en die vandaag de dag tevens haar rechtvaardiging is: het expliciteren en converteren van contrasten – de aandacht en zorg voor het houten kruiskozijn in het tijdperk van de aluminium schuifpui, voor de met de hand gemaakte voordeur, voor de ingekeepte kapbalk, het bewerkelijke steenverband, dit alles in een tijd waarin het eigentijdse ontwerp lichter, dynamischer en produktiever is. Het is immers juist dit contrast, dit anders-zijn dat de bestaansgrond – en de publieke waardering! – voor het monument vormt.

Nieuwe Monumentenzorg

Nu gaat het in dit betoog niet om losse architectonische maar om stedenbouwkundige monumenten, hoe die er ook mogen uitzien. In de gedachtenvorming die daarover momenteel plaatsvindt, lijkt het soms alsof het stedenbouwkundig monument een grotere broer is van het architectonische monument, hij heeft alleen een wat moeilijk karakter, niemand begrijpt hem. Zou het niet beter zijn dat de Monumentenzorg, geholpen door de invitatie van de Vierde Nota en door de eigen oriëntaties bij de participanten van de planning, haar veld zou verruimen tot de ruimtelijke orde van stad en platteland als geheel?

Dan zou zij meespreken, telkens wanneer een verandering van de bestaande ruimtelijke orde op til was, niet bij voorbaat en per definitie behoudend, maar ze zou tegenover de dynamiek van 'de vooruitgang' de kwaliteiten van het contrast aanwijzen, de kwaliteiten van het duister, de kou, de stagnatie en van de onproduktiviteit. In zo'n situatie zou ze zich niet alleen meer uitspreken over de kleur van een gevel, het vergroten van een raam of het herbestemmen van een monument, maar ook over het profiel van een sloot, zelfs over de uitgangspunten van een herverkaveling. De ruimtelijke kwaliteit zou vanuit de visie van de Monumentenzorg op een bepaalde plek gediend kunnen zijn met de afbraak van een stadswijk, met de zorgvuldige restauratie van de Pijp in Amsterdam, met plaatselijke ontbossing van de Veluwe, met ruimtelijke verwildering en verval in sommige delen van Groningen, Drenthe en Brabant, met elders een aanzienlijke verhoging van het grondwaterpeil.

Toen de Monumentenzorg er in het begin van de 21ste eeuw in was geslaagd om het stedenbouwkundige monument uit zijn museale isolement te bevrijden en zelf een actieve, stimulerende functie te vervullen in de besluitvorming over de ruimtelijke ordening, was de naam Monumentenzorg een te sterke herinnering geworden aan die oude smalle basis die van 1875 tot aan het eind van de twintigste eeuw het enige draagvlak was. De Monumentenwet van 1989 was opgenomen in de nieuwe kaderwet op de ruimtelijke ordening, er was toen ook een Rijksdienst voor de Geschiedenis van de Ruimtelijke Orde opgericht, een transformatie van de vroegere Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Gevelsteen Nieuwehaven, Dordrecht.